

Günel EYVAZLI*

**TƏNQİDİ TƏFƏKKÜRÜN TƏLƏBƏLƏRİN TƏNQİDİ OXU BACARIQLARININ
İNKİŞAFINDA ROLU
XÜLASƏ**

Tənqidi düşüncə nəzəri biliklər vasitəsilə lazımi qərarlar qəbul etməyə imkan verən praktik düşüncədir. Digər sözlə desək, tənqidi düşüncə – düşünmə prosesindəki səhvləri düzəltmək və aradan qaldırmaq üçün daim axtarış aparan bir insan üçün çıxış yoludur: faktları təhlil etmək, sintez-birləşdirmək və müqayisə etmək, əsaslandırılmış nəticələr çıxarmaq və qiymətləndirmək və s. qabiliyyətləri üzə çıxarır. Beləliklə, tənqidi düşüncə tənqidi oxu prosesini mümkün edir. Tənqidi düşüncəni oxu prosesinə inteqrasiya edərək müəllimlər tələbələri yalnız akademik cəhətdən üstün olmaq üçün deyil, həm də daim inkişaf edən bir cəmiyyətdə məlumatlı, düşüncəli və məsuliyyətli vətəndaş kimi yetişdirir.

Açar sözlər: *tənqidi düşüncə, tənqidi oxu, yazı bacarıqları, sintez, mətn, müqayisə, mənbə, mühakimə.*

Məlumatla zəngin olan müasir dünyada tənqidi düşüncə qabiliyyəti yalnız arzuolunan bir bacarıq deyil, həm də xüsusilə təhsil kontekstində bir zərurətdir. Tənqidi düşüncənin əvəzolunmaz rol oynadığı sahələrdən biri də təhsil prosesində tənqidi oxu bacarıqlarının inkişafıdır. Oxumaq çox vaxt passiv bir fəaliyyət kimi qəbul edilsə də, tənqidi oxumaq mətnlə aktiv “qarşılıqlı əlaqə” tələb edir, oxucunu məlumatları dərinləndirən təhlil etməyə, sual verməyə və şərh etməyə təşviq edir. Tənqidi düşüncə bu qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir, mətnlərin daha dərin və daha detallı oxunmasını təşviq edir.

Tənqidi düşüncə ilə tənqidi oxu arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirmədən əvvəl hər iki anlayışı müəyyənləşdirmək vacibdir. **Tənqidi düşüncə** aydın, rəşional və müstəqil düşünmək qabiliyyətinə aiddir. Bura fərziyyələrin yoxlanılması, sübutların qiymətləndirilməsi, fikir ayrılığının müəyyənləşdirilməsi və əsaslandırılmış nəticələrin formalaşdırılması daxildir. Tənqidi düşüncə insanları məlumatları nominal olaraq qəbul etmərlər; bunun əvəzinə, onların etibarlılığını qiymətləndirmək üçün fikirlərlə faal şəkildə “qarşılıqlı əlaqə” qururlar. Tənqidi oxu mətnlərin təhlili, təfsiri və qiymətləndirilməsi prosesidir. Bu proses müəllimin dediklərini anlamaqdan kənara çıxır və müəllimin fikirlərinin səbəbini axtarmağa, arqumentlərin necə qurulduğunu və məndən hansı nəticələrin çıxarılacağını başa düşməyə başlayır. Tənqidi oxu oxucudan yalnız yazılanları deyil, həm də yazıldığı konteksti nəzərə alaraq mətnin məzmununu və məqsədini anlamasını tələb edir.

Tənqidi düşüncə əsaslandırılmış mühakimə və qərarlar qəbul etmək üçün yanaşmaların müxtəlifliyini nəzərə almaq deməkdir. Digər tərəfdən, tənqidi düşüncə, əldə edilmiş nəticələri həm standart, həm də qeyri-standard vəziyyətlərə, suallara və problemlərə tətbiq etmək üçün məntiqi və şəxsiyyət yönümlü bir yanaşmadan məlumatları təhlil etmək qabiliyyətidir. Tənqidi düşüncə həm yeni suallar qoymaq, həm də fərqli suallar vermək bacarığıdır.

Tənqidi oxu zamanı tələbələrə tədris prosesində düşüncəni öyrətmək, yəni "məlumatları qiymətləndirməyi, yeni məlumatları təcübə və biliklərlə müqayisə etməyi, faktlara əsaslanaraq nəticə çıxarmağı" öyrətmək başa düşülür [Carr :1990].

---

* Azərbaycan Dillər Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Email: e.n.g.i@rambler.ru

Oxumağı öyrənmək xarici dil tədrisinin ən qabaqcıl mərhələlərindən biridir. T.G.Vasilyeva iddia edir: "Eyni anda 2 dil öyrənmək bacarıqların formalaşması üçün müxtəlif mexanizmlərin istifadəsi çox vaxt tələbələr arasında çətinliklər yaradır, həm xarici dildə, həm də ana dilində oxumağı öyrənmə prosesini çətinləşdirir" [Васильева:2008].

Universal öyrənmə qabiliyyətinin inkişafı birbaşa tənqidi düşüncənin inkişafı ilə bağlıdır. Əgər tələbə müstəqil olaraq yeni bilikləri öyrənmək və qavramaq qabiliyyətinə malikdirsə, o zaman bu biliklərin və yeni fikirlərin sintezində uğur qazanma ehtimalı daha yüksəkdir [Шаршов: 2012].

Düşünmə qabiliyyətinin ən yüksək səviyyələrindən biri tənqidi düşüncədir. Bu istiqamətdə aparılmış təhlilləri araşdırdığımız zaman görürük ki, Q.Uotson və E.Qlazerə görə, tənqidi düşüncə, müvafiq mühakimə yürütmək üçün əlaqəli məlumatları axtarmadan və qiymətləndirmədən əvvəl məlumatları aşkar etmək və təhlil etmək qabiliyyəti olaraq təyin edilə bilər [Watson: 2012]. Bundan əlavə, S.Kotrel tənqidi düşünmə prosesində şəxsi keyfiyyətlərimizə və bacarıqlarımıza güvəndiyimizi və inkişaf etdirdiyimizi də göstərmiş və tənqidi düşüncəni nə etməli və nəyə inanacağına dair qərar verməyə əsaslandırılmışdır [Cottrell: 2005]. D.Halpernə görə, tənqidi düşüncə mütəfəkkirlərin məqsədyönlü düşüncə üçün istifadə etdiyi idrak qabiliyyətidir. Buna görə tənqidi düşüncə, nə etməli və nəyə inanacağına dair qərar vermədən əvvəl əqlə baxışlar və ya fikirlər əldə etmək üçün məlumatları təhlil etmək və qiymətləndirmək qabiliyyəti olaraq təyin olunur [Halpern: 2014].

Tənqidi oxu öyrənmə prosesində vacib qabiliyyətlərdən biridir. S.Zivkovitsa görə, tənqidi düşüncə XXI əsrdə uğur qazanmaq üçün çox vacib bir bacarıqdır. Təhsilənlər tənqidi düşüncə inkişaf etdirmişlərsə, müəllimlərin onlara verdiyi izahatları asanlıqla başa düşəcəklər. Buna görə də, onların tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün bu qabiliyyəti sinifdə tədris prosesində istifadə etmək lazımdır [Zivkovic :2016].

Bəzi tədqiqatçılar tənqidi düşüncə ilə tənqidi oxu qabiliyyətləri arasındakı əlaqəni araşdırmağa çalışmışlar. İ.Şihab tənqidi düşüncə ilə tənqidi oxu arasında müsbət bir əlaqə olduğunu göstərmişdir. Tənqidi oxumaq dərk etmədən mümkün deyil və tənqidi oxumaq da tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün bir vasitə kimi faydalı ola bilər [Shihab: 2011].

Tənqidi oxumağı öyrənməyin əsas şərtləri bunlardır: oxucu oxu prosesində fəal və konstruktiv şəkildə iştirak edir; oxucu öz təcrübəsinə arxalana bilir; oxucu mənanın müzakirəsində iştirak edir (özü ilə, müəlliflə); oxucu mətnin mənalılarının yaradılmasında fəal iştirak etdiyini başa düşür və s. [Гончаров: 2010].

Tənqidi düşüncənin inkişafı, eləcə də oxu bacarıqlarının formalaşması uzun vaxt tələb edən bir prosesdir, buna görə əsas vəzifə hər dərəcədə tənqidi düşüncənin inkişafı üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilən bir təhsil mühiti yaratmaqdır.

Tənqidi oxumaq mətni diqqətlə və dərinləndirən öyrənmək deməkdir. R.Pirozziyə görə, tənqidi oxu vacib və əhəmiyyətsiz məlumatları anlamaq, fikir və faktları ayırmaq və müəllifin məqsədlərini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə oxunan mətnin təfsiri və qiymətləndirilməsidir [Pirozzi:2003]. Bundan əlavə, D.Kurləndə əsasən, tənqidi oxumaq mətnin təhlili, təfsiri və qiymətləndirilməsini tələb edən analitik fəaliyyət deməkdir [Kurland: 2004].

Tənqidi oxuyarkən insanlar müəllifin fikirlərini tənqidi təhlil etmək üçün özlərinə müəyyən suallar verir. Tənqidi düşüncəni inkişaf etdirən əsas metodlar aşağıdakılardır:

1. Müzakirələr və debatlar: müzakirələrdə və debatlarda iştirak etmək təhlil bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir, fikir mübadiləsini təşviq edir və müdafiə etmək qabiliyyətini artırır.

2. Hadisə analizi: real vəziyyətlərin öyrənilməsi və təhlili tələbələrə tənqidi düşüncəni praktikada tətbiq etməyə imkan verir. Bu metod çətin vəziyyətlərdə təhlil və qərar qəbul etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

3. Layihə fəaliyyəti: nəticələrin araşdırılması, təhlil edilməsi və təqdim edilməsi və lazım olan layihələr üzərində iş tənqidi düşüncənin inkişafına kömək edir. Layihə fəaliyyəti müstəqil iş və analitik düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirən qərarlar qəbul etməyi tələb edir.

Tənqidi düşüncə tənqidi oxu bacarıqlarını necə inkişaf etdirir:

1. *Mətnlə aktiv "qarşılıqlı əlaqə"ni təşviq edir.*

Tənqidi düşüncə tələbələri məlumatı passiv şəkildə mənimsəmək əvəzinə mətnlə fəal işləməyə təşviq edir. Şagirdlər mətnə tənqidi düşüncə ilə yanaşdıqda aşağıdakı kimi suallar verirlər: Müəllifin əsas arqumenti nədir? Bu iddianı dəstəkləmək üçün hansı dəlillər verilir? Nəzərə alınmayan əks arqumentlər varmı? Bu cür suallar sadə anlayışdan kənara çıxır və mətni daha dərinləndirən başa düşməyə kömək edir.

2. *Analitik bacarıqları artırır.*

Tənqidi düşüncənin əsas cəhətlərindən biri mürəkkəb fikirləri tərkib hissələrinə bölmək qabiliyyətidir. Tənqidi oxu tələbələrə mətnin strukturunu təhlil etməyi, əsas arqumentləri müəyyən etməyi və onların arxasındakı məntiqi aydınlaşdırmağı tələb edir. Tənqidi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etmiş şagirdlər məndəki məntiqi səhvləri, əsassız iddiaları və zəif cəhətləri daha yaxşı tanıya bilirlər və bununla da daha seçici oxucu olurlar.

3. *Düşüncəni və qiymətləndirməni təşviq edir.*

Tənqidi oxumaq sadəcə deyilənləri başa düşmək deyil, bunun necə və niyə söyləndiyini düşünməkdir. Tənqidi düşüncə bu refleksiv prosesi təşviq edir. Məsələn, tələbələrə mənbələrin etibarlılığını qiymətləndirmək, təqdim olunan arqumentlərin mənasını qiymətləndirmək və alternativ perspektivləri nəzərdən keçirmək öyrədilir. Bu qiymətləndirmə yanaşması, müəllifin nöqtəyi-nəzərini tənqidi qəbul etməkdənsə, mətn haqqında öz fikirlərini formalaşdırmağa imkan verir.

4. *Mübahisə bacarıqlarını inkişaf etdirir.*

Mübahisə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə gəldikdə tənqidi düşüncə və tənqidi oxu yanaşma çıxışdır. Tələbələr tənqidi oxuduqda, müəlliflərin dinləyicilərini inandırmaq və ya məlumatlandırmaq üçün istifadə etdikləri texnikaları tanımağı öyrənirlər. Bu üsullar duyğulara və mülahizələrə müraciət etməyi və ya statistikadan istifadə etməyi əhatə edə bilər. Bu cür strategiyaları tənqidi şəkildə öyrənməklə tələbələr öz arqumentlərini qurmaqda və başqalarının arqumentlərinin effektivliyini qiymətləndirməkdə daha bacarıqlı olurlar.

5. *Mürəkkəb mətnlərin təfsirini asanlaşdırır.*

Bəzi akademik və bədii mətn mürəkkəb olmaqla yanaşı, bir çox məna, eyni və incə nüansları özündə ehtiva edir. Tənqidi düşüncə tələbələrə bu çətinlikləri idarə etməyə kömək edir. Onlara simvolların dilini şərh etməyi və daha dərin mənaları araşdırmağı öyrədir. Bu şərh bacarığı ədəbiyyat, tarix və fəlsəfə kimi fənlərdə həyati əhəmiyyət kəsb edir, burada mətnləri tam başa düşmək üçün çox vaxt mürəkkəb təhlil tələb olunur.

Tənqidi düşüncə öyrənmə prosesinə necə kömək edir.

1. Məlumatın təhlili: tənqidi düşüncə şagirdlərə əsas fikirləri vurğulamağa, faktları fikirlərdən fərqləndirməyə və mövzunun əsas hissələrindən xəbərdar olmağa imkan verir. Bu, səthi qavrayışdan qaçmağa və materialın dərkini dərinləşdirməyə yardım edir.

2. Mənbələrin qiymətləndirilməsi: böyük həcmdə məlumatların mövcud olduğu müasir dünyada mənbələrin etibarlılığını və keyfiyyətini qiymətləndirmək qabiliyyəti mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Tənqidi düşüncə şagirdləri etibarlı və etibarsız məlumat mənbələrini ayırmağa sövq edir.

3. Problemin həlli: tənqidi düşüncə problemlərin həllinə sistemli yanaşmanı təşviq edir. Şagirdlərə müxtəlif həll yollarını nəzərdən keçirməyə, müsbət və mənfi cəhətləri təhlil etməyə və ən yaxşı seçim üsulunu müəyyən etməyə yardım edir.

Beləliklə, tənqidi düşüncə tənqidi oxumağın təməli daşıdır. Tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişaf etdirməklə müəllimlər tələbələrin daha aktiv, həvəsli və seçici oxucu olmasına kömək edə bilərlər. Tənqidi oxumaq yalnız sözləri dəşifrə etmək deyil, suallar vermək, təhlil etmək və mətnin daha dərin mənasını əks etdirməkdir. Getdikcə daha çox məlumatla dolu bir dünyada güclü tənqidi oxu bacarıqlarının inkişafı tələbələrin mürəkkəb mətnlərdə “gəzməsi”, müstəqil mühakimələr formalaşdırması və ətraf aləmlə mənalı qarşılıqlı əlaqədə olması üçün vacibdir.

Tənqidi düşüncə müasir təhsilin əsas elementidir, tədris materialının daha dərinə başa düşülməsinə və analitik bacarıqların inkişafına kömək edir. Tənqidi düşüncənin effektiv inkişafı müzakirələr, hadisələrin təhlili və layihə fəaliyyətləri kimi müxtəlif metod və yanaşmaların tətbiqini tələb edir. Müəllimlər və təhsil verənlər uğurlu peşə həyatına hazırlaşmaq üçün tələbələrdə bu bacarıqların inkişafına şərait yaratmağa çalışmalıdırlar.

Tənqidi oxu mətnin məzmununu oxucunun şəxsi nöqteyi-nəzərindən, biliklərindən, öz həyat təcrübələrindən əlaqələndirərək oxunanların qiymətləndirilməsini nəzərdə tutan kommunikativ oxu növüdür. Belə bir oxu mətnin, müəllifin mövqeyinin, xüsusən də müəllif üslubunun tam və dəqiq başa düşülməsini təmin edir. Bu cür oxu mətni tam başa düşməklə oxumağa əsaslanır və müxtəlif oxu növlərini birləşdirir, məzmunun, üslubun, dil formasının təhlili, oxunanların tənqidi qiymətləndirilməsi kimi oxu bacarıqlarının yüksək səviyyədə inkişafını nəzərdə tutur. Məndə onun ayrı - ayrı elementlərini vurğulamaq (mətnin struktur və semantik təşkilini əsaslandırmaq), ümumiləşdirmək, faktları semantik hissələrə sintez etmək və bir-biri ilə əlaqələndirmək bacarığı da tənqidi oxumağın vacib bacarıqlarıdır.

Mətnləri anlamaq üçün yuxarıda göstərilən bacarıqların formalaşmasında tənqidi təfəkkürün bütün əsas komponentləri, xüsusən təhlil, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə, təsnifat, sistemləşdirmə və abstraksiya cəlb olunur.

Müasir təhsilin ən vacib vəzifəsi yeni şəraitə tez uyğunlaşa bilən, çevik və yaradıcı, özünü inkişaf etdirməyə hazır olan bir insanın formalaşması və inkişafıdır. Tələbələrin yaradıcı və zehni fəaliyyətinin formalaşması yeni təhsil texnologiyalarının, yeni tədris forma və metodlarının axtarışını əhatə edir. Belə texnologiyalardan biri də tənqidi düşünmə tərzidir. Tənqidi düşüncə tərzinin inkişafı ideyası son zamanlarda getdikcə daha çox akademik fənnin tədrisi prosesində istifadə olunur. Burada əsas məqsəd tələbələrin təhsil prosesinə interaktiv daxil edilməsi yolu ilə tənqidi düşüncənin inkişafını təmin etməkdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Carr K.S. How can we teach critical thinking? // ERIC Dijest.(ERIC NO.: D 326304). – 1990.
2. Cottrell, S. Critical thinking skills: Developing effective analysis and argument. Palgrave Macmillan, – 2005.
3. Halpern, D. F. Teaching for critical thinking: Helping college students develop the skills and dispositions of a critical thinker. New Directions for Teaching and Learning, 2014. 80, pp.69-74.
4. Kurland, D. How the language really works: The fundamentals of critical reading and effective writing. – 2000. <https://www.criticalreading.com/>
5. Pirozzi, R.P. Critical reading, critical thinking: A contemporary issues approach. Longman Inc. – 2003.

6. Shihab, I. A. Reading as critical thinking. *Asian Social Science*, – 2011. Vol. 7(8), 209-218. <https://doi.org/10.5539/ass.v7n8p209>
7. Watson, G., & Glaser, E. *The Watson-Glaser critical thinking appraisal (W-GCTA)*. Pearson Education Ltd. – 2012.
8. Zivkovic, S. A model of critical thinking as an important attribute for success in the 21st century. *International Conference on Teaching and Learning English as an Additional Language*, – 2016. Vol. 232(1), 102-108. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.10.034>
9. Васильева Т.Г. Типологизация методов обучения технике чтения на английском языке учащихся младших классов [Электронный ресурс] // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2008.
10. Гончаров А.А. Методика обучения пониманию коммуникативного смысла текста (в старших классах школ с углубленным изучением английского языка): авто- реф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.02. – Тамбов, – 2010. – 21 с.
11. Шаршов И.А. Возрастные особенности младшего школьника в контексте формирования универсальных учебных действий // Вестник Тамбовского ун-та. Сер.: Гуманитарные науки. – 2012. – № 12 (116). – С. 181-185.

THE ROLE OF CRITICAL THINKING IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' CRITICAL READING SKILLS

SUMMARY

Critical thinking is practical thinking that allows one to make necessary decisions with the help of theoretical knowledge, a way for a person who is constantly searching to correct and eliminate errors in his thinking process. It consists of the ability to analyze, synthesize, combine and compare facts, make reasonable conclusions, and evaluate. Thus, critical thinking enables the critical reading process. By integrating critical thinking into reading process, teachers equip students with the tools they need not only to succeed academically, but also to become informed, thoughtful, and responsible citizens in an ever-evolving society.

Keywords: *critical thinking, critical reading, writing skills, synthesis, text, comparison, source, judgement.*

РОЛЬ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В РАЗВИТИИ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО ЧТЕНИЯ У СТУДЕНТОВ

РЕЗЮМЕ

Критическое мышление — это практическое мышление, которое позволяет принимать необходимые решения с помощью теоретических знаний, способ для человека, который постоянно ищет, как исправить и устранить ошибки в своем мыслительном процессе. Оно состоит из способности анализировать, синтезировать, объединять и сравнивать факты, делать обоснованные выводы и оценивать. Таким образом, критическое мышление делает возможным процесс критического чтения. Интегрируя критическое мышление в процесс чтения, учителя снабжают учеников инструментами, необходимыми им не только для того, чтобы преуспеть в учебе, но и для того, чтобы стать информированными, вдумчивыми и ответственными гражданами в постоянно развивающемся обществе.

Ключевые слова: *критическое мышление, критическое чтение, письменные навыки, синтез, текст, сравнение, источник, суждение.*